

De oostpartij van de tiende-eeuwse Sint-Lambertuskathedraal van Luik als navolging van de Dom van Keulen

G. van Tussenbroek

De verdwenen Sint-Lambertuskathedraal van Luik wordt beschouwd als een belangrijke representant van de romaanse bouwkunst in het Maasland. Chronologisch volgt de bouw van deze kerk op de ingrijpende verbouwing van de Dom van Keulen, door aartsbisschop Bruno (953-965). Jacobsen en Bosman hebben al gewezen op de treffende overeenkomst tussen de tiende-eeuwse Dom van Keulen en de Sint-Lambertus.¹ In dit artikel zal aandacht worden besteed aan de oostpartij van de Sint-Lambertus, met name aan een eventuele crypte. Ten eerste zal worden geprobeerd een antwoord te geven op de vraag of deze crypte in de tiende eeuw daadwerkelijk aanwezig is geweest. Vervolgens zal worden ingegaan op de plaats van de oostpartij binnen de ontwikkeling van de romaanse architectuur. Tevens wordt een antwoord gezocht op de vraag waarom in Luik is gekozen voor een type koor-sluiting zonder koortravee en zal worden gekeken naar wat de redenen kunnen zijn geweest waarom de Keulse Dom bij de bouw van de Sint-Lambertus als voorbeeld heeft gediend.

Afb. 1. Afgietsel van zegel van Bisschop Notger van Luik (972-1008).
Foto: auteur.

I. De Sint-Lambertuskathedraal van Luik

Met de bouw van de ottoonse Sint-Lambertus werd rond het jaar 980 begonnen door bisschop Notger van Luik (972-1008). De kerk werd in 1015 door Notgers opvolger Balderik II (1008-1018) gewijd. Notger was een telg uit een Schwabisch geslacht en, evenals Bruno van Keulen, afkomstig uit de zogenaamde hofkapel, een groep geestelijken aan het hof van Otto de Grote.² Toen Notger in 972 tot bisschop van Luik werd gewijd, stond de Sint-Lambertus op instorten.³

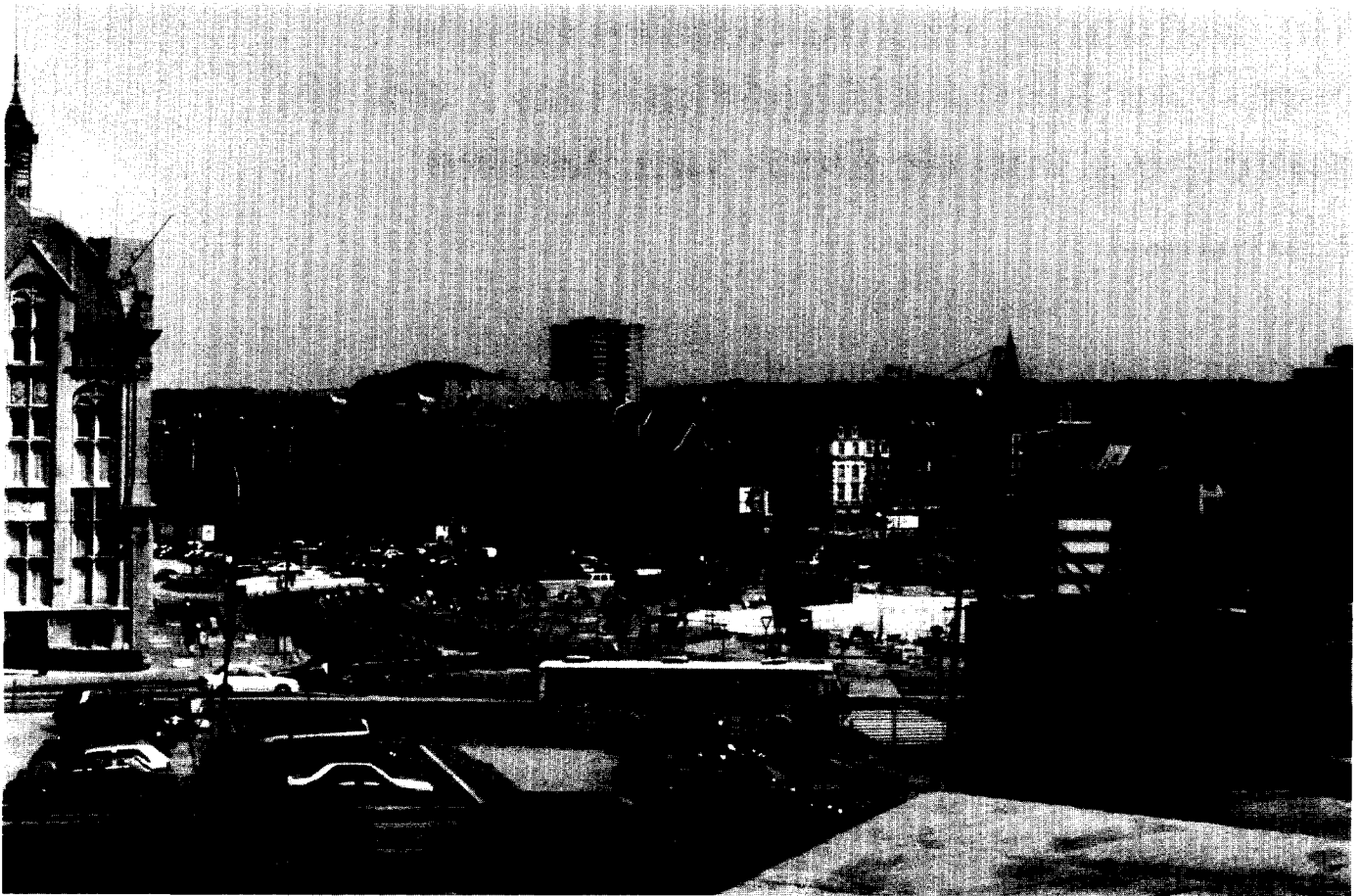
De pre-romaanse Sint-Lambertus die Notger op de plaats van de oude kathedraal oprichtte, was een driebeukige kerk⁴ met twee transepten. Aan de westzijde bevond zich een vierkant gesloten koor met een crypte. Aan de oostzijde was het gebouw gesloten met een halfronde absis, geflankeerd door twee absidiolen. Het westkoor was gewijd aan de heiligen Cosmas en Damianus, het oostkoor aan de Heilige Maagd.⁵ Na een brand in 1185 werd de kathedraal herbouwd in gotische stijl. Uiteindelijk is de kerk door de Luikenaren verwoest, nadat de Fransen aan het einde van de achttiende eeuw de stad hadden ingenomen. De laatste bovengrondse resten werden rond 1830 verwijderd.

Archeologisch onderzoek

In 1907 werd voor het eerst archeologisch onderzoek gedaan naar de Sint-Lambertus. Hierbij is echter geen onderzoek gedaan naar het oostkoor.⁶ Tijdens de uitgebreide onderzoekscampagne die in 1979 is gestart, is dat wel gebeurd. Uit deze hernieuwde onderzoeken, die veel over de vroegste geschiedenis van Luik duidelijk hebben gemaakt, is geconcludeerd dat ten tijde van Notger geen oostcrypte aanwezig was in de Sint-Lambertus. Een dergelijke crypte zou pas in de twaalfde eeuw in de kerk zijn gerealiseerd.⁷

Toch is dit niet het laatste woord dat in deze zaak kan worden gezegd. Zo zeker als het is dat er vóór de twaalfde eeuw een westcrypte is geweest, zo moeilijk lijkt het de aanwezigheid van een oostcrypte vast te stellen. Wellicht ten overvloede volgen hier twee citaten. Het eerste is van J. Alénus-Lecerf, die de leiding had bij de opgraving van de oostpartij in 1979. Het tweede is van M. Otte en P. Hoffsummer, die de leiding hadden over de opgraving van de westpartij, en die hebben gepoogd een overkoepelend beeld te geven van de gedane onderzoeken.

De opgravingen tonen aan, dat het oratorium nooit ver-

Afb. 2. De Place-Saint-Lambert in juni 1996. Foto: auteur.

plaatst is. De uitbreidingen die achtereenvolgens plaatsvonden, verliepen steeds concentrisch en rond een en dezelfde lengte-as. Het lijkt ons waarschijnlijk dat de absis van de vorige kerk in gebruik blijft. Onmiddellijk aan het transept vastgebouwd, verleent zij aan het romaanse koor een massief gedrongen voorkomen, doordat een koortravee ontbreekt.

Verder komt er nog een kooromgang bij en deze heeft de buitenafmetingen van het nieuwe sanctuarium, namelijk een breedte van 17,4 meter en een diepte van 8,4 meter. Omdat de resten bijna overal beperkt zijn tot de laatste funderingen of zelfs verpakt zijn onder een aanzienlijke laag metselwerk uit latere tijd (in de noordelijke en zuidelijke delen), was het niet mogelijk om vast te stellen dat er een crypte is geweest, zoals echter voor sommigen vaststaat.⁸

Het citaat van Otte en Hoffsummer: *Geen enkel element in het fundament, de vloer of de pilaren was gekoppeld aan deze fase [tiende-eeuwse fase], hetgeen aangeeft dat het loopniveau in het interieur hoger lag dan de bovenhoogte van het hoogste metselwerk dat bewaard is gebleven. We zouden dus niet te maken hebben met omhoogrijzende parementen, in ieder geval niet in de binnengedeelten van het bouwwerk. In het hele westelijke deel hebben wij evenmin een interieur-*

*vloer aangetroffen die met deze fase verband houdt. Daarentegen zou het niveau van de westcrypte bewaard gebleven kunnen zijn in het oostkoor. De afwezigheid daarvan houdt dus in dat in die tijd geen crypte aan deze zijde aanwezig was.*⁹

Uit deze beide nogal cryptische passages is niet goed op te maken hoe de aangetroffen situatie er precies heeft uitgezien. Interessant is het nu om alle opgravingsgegevens eens op een rijtje te zetten. Als we de plattegrond van de opgraving bekijken, valt direct al op hoe weinig in feite is teruggevonden van de tiende-eeuwse kerk. Desalniettemin is de reconstructie van de plattegrond plausibel, al blijven hier en daar wel wat vragen liggen, onder andere naar de zware fundamente die ten oosten van de twee kleine absidiolen zijn aangegeven.¹⁰

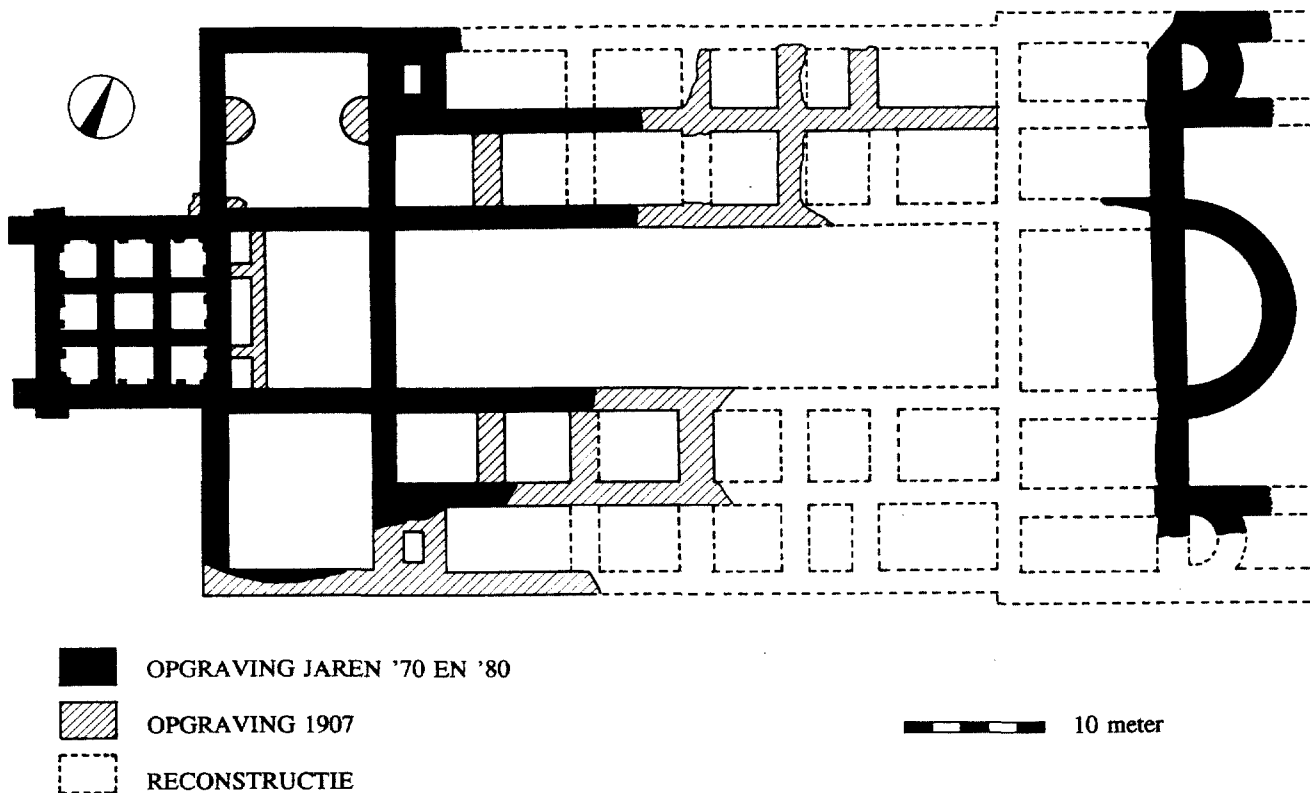
De opgravingsgegevens zijn door F. Ulrix nader uitgewerkt, en op zijn plattegrond is te zien dat hij het overgrote deel van de tiende-eeuwse resten als opgaand muurwerk interpreteert.¹¹ Slechts de muur tussen het transept en de absis wordt als koppelfundering aangemerkt. Indien de Sint-Lambertus in de ottoonse tijd reeds over een oostcrypte heeft beschikt, heeft deze zich mogelijk niet tot de absis beperkt, maar liep zij over de genoemde koppelfundering heen, tot on-

der de viering. Wat de opgravingsplattegronden betreft, behoort dit laatste zeker tot de mogelijkheden. De zeer laag gelegen koppelfundering, die tussen de aanhechtingspunten van de absis op de oostelijke transeptwand slechts twintig centimeter dik was toen deze werd teruggevonden, laat qua ligging aan de bovenkant genoeg ruimte over voor een crypte. Het niveau van de bovenkant van dit fundament lag namelijk nog 2.40 meter onder het niveau dat werd geïnterpreteerd als het grondniveau van de twaalfde-eeuwse crypte. Het is dus duidelijk dat we hier met de onderste twintig centimeter van de koppelfundering te maken hebben. Een situatie zoals die in Keulen is aangetroffen kan echter ook niet geheel worden uitgesloten. Hier beperkte de crypte zich tot de absis.¹² De geringe dikte van de koppelfundering is niet oorspronkelijk, maar waarschijnlijk in een latere periode bij een verbouwing ontstaan. Oorspronkelijk is deze muur veel hoger opgetrokken geweest, zoals is waargenomen in de noord-absidiool, die tot hetzelfde pakket behoorde. Zodoende moet er rekening mee worden gehouden dat de tiende-eeuwse situatie geen ruimte tussen de absis en de viering heeft gelaten, en dat de muur was opgetrokken tot boven het maaiveld. Op deze manier kan zij dienst hebben gedaan als westelijke cryptewand. Hierover is echter niet met zekerheid uitspraak te doen.

Hiermee is nog maar weinig gezegd over de mogelijkheid

of er inderdaad een crypte is geweest in de oostpartij van de ootonse Sint-Lambertus. Bij het onderzoek is gebleken dat de muurresten rond de centrale absis sterk waren aangetast, gedeeltelijk door latere verbouwingen aan de kerk, maar ook door negentiende-eeuwse verstoringen. Toch hebben de onderzoeken de plattegrond van de oostpartij aan het licht gebracht, en is duidelijk geworden dat later aan de binnenkant van de absis een extra muur is aangebracht.¹³ Deze muur bevindt zich onder het vloerniveau van de twaalfde-eeuwse crypte, die wel is aangetoond.¹⁴ De muur wordt gedateerd tussen het einde van de elfde en het midden van de twaalfde eeuw, en zou hebben gediend om de absiswand aan de binnenzijde te versterken. Bosman schrijft hierover: *De bouw van deze versterking moet een ingewikkelde zaak geweest zijn, want het versterken van de binnenzijde van de absiswand, op een niveau dat onder dat van de absisvloer ligt betekent een flinke verbouwing in de absis. Vanuit een crypte kan niet gewerkt zijn, aangezien er aan de oostzijde toen nog geen crypte bestond.*¹⁵

Wat echter meer voor de hand ligt, is dat hier sprake is geweest van een versterking van de binnenkant van de crypte, tegen de absiswand. Bovendien gaat deze versterking minder diep dan het fundament van de absis, wat er op wijst dat de muur inderdaad later is aangebracht. Dit zou de vroege

Afb. 3. Plattegrond van de tiende-eeuwse Sint-Lambertuskathedraal te Luik. Tekening auteur, naar Kubach & Verbeek 1989 en Otte & Hoffsummer 1984 (zie noot 6 en 7).

aanpassing van de absismuur verklaren, en tevens de plaats waar deze versteviging is aangebracht, namelijk langs de binnenkant van de buitenmuur van de crypte/absis. Wanneer op deze plaats geen crypte zou hebben bestaan, en de datering van het muurwerk op deze plaats juist is, dan is het nauwelijks voor te stellen hoe de verbouwing zou zijn uitgevoerd. De absis zou meters diep moeten zijn uitgegraven, waarna op grote diepte een versteviging werd aangebracht, om vervolgens de absis weer in de oude toestand te herstellen. Bouwhistorisch gezien is dit een onwaarschijnlijke gang van zaken. Zelfs als de muur in de tiende-eeuwse crypte is aangebracht, moet de verbouwing nog een hele onderneming zijn geweest. Omdat er geen resten zijn gevonden van het vloerniveau van de tiende-eeuwse crypte – en we er dus vanuit mogen gaan dat deze minder diep was dan de twaalfde-eeuwse crypte –, maar wel resten van de verstevigingsmuur, moet men zelfs de tiende-eeuwse crypte nog eens hebben uitgegraven om de versteviging te kunnen realiseren. De informatie over de oorspronkelijke hoogte van de verstevigingsmuur is hoogstwaarschijnlijk bij de bouw van de twaalfde-eeuwse crypte al uitgewist.

Zoals we reeds hebben gezien gaan Alénus-Lecerf en Otte & Hoffsummer er vanuit dat er geen oostcrypte is geweest. Alénus meldde eenvoudig dat het bij de opgravingen niet mogelijk was geweest de aanwezigheid van een crypte vast te stellen, omdat teveel uit deze periode was verdwenen. Otte & Hoffsummer redeneerden enigszins cryptisch, dat het niveau

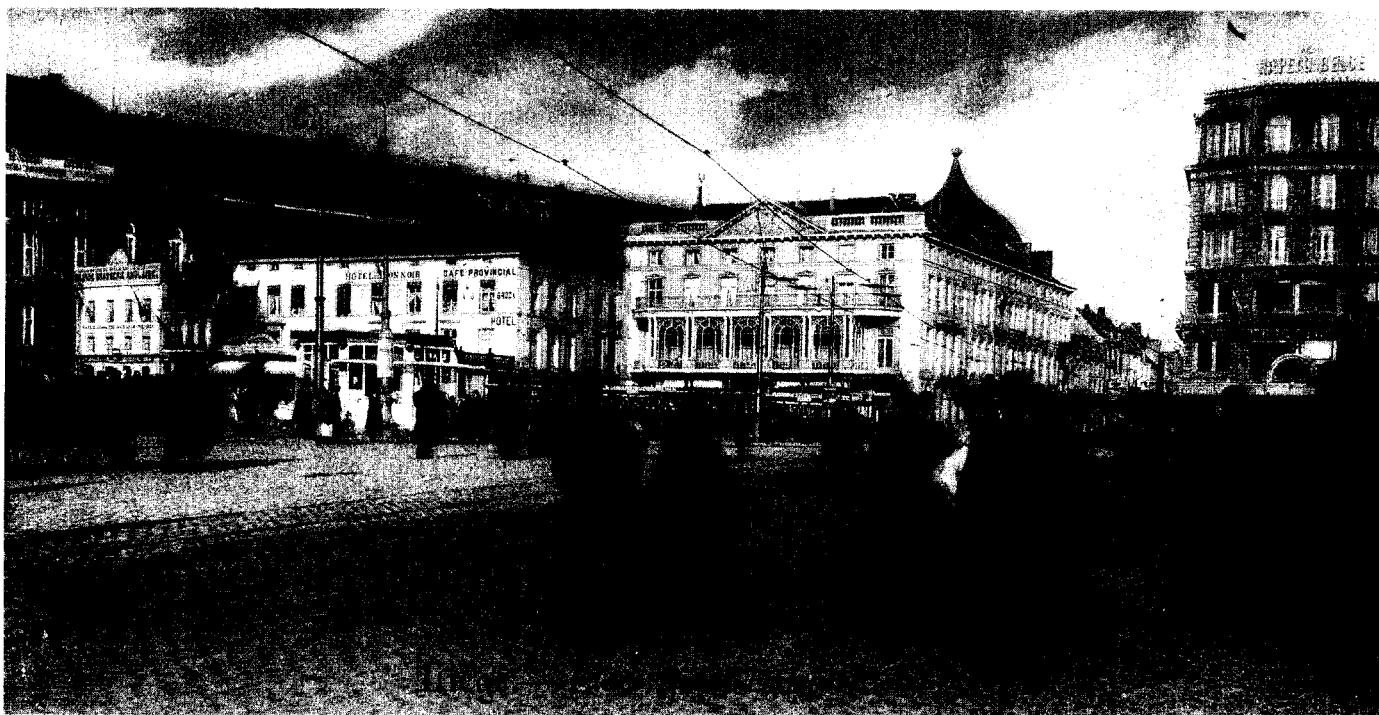
van de de westcrypte bewaard zou kunnen zijn gebleven in de oostpartij. De afwezigheid van dit niveau zou bewijzen dat er nooit een ottoonse crypte is geweest.

Afgezien van deze merkwaardige redenering hebben Otte & Hoffsummer geen rekening gehouden met de ingrijpende verbouwing van het oostkoor, die in de twaalfde eeuw heeft plaatsgevonden. Bij deze uitbreiding is het koor naar het oosten uitgebouwd. De gehele tiende-eeuwse crypte zou hierbij zijn vervangen. Het staat vast dat in de nieuwe opzet van de oostpartij wel ruimte voor een crypte is gelaten.¹⁶

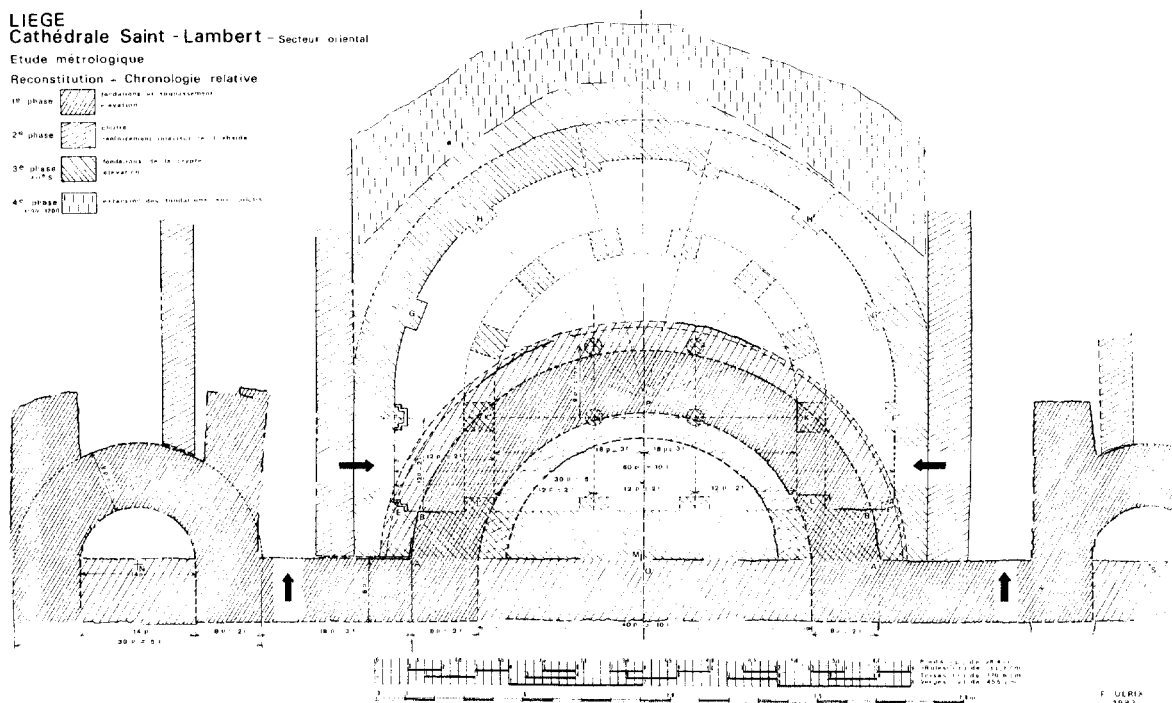
Wat ook bekend is van het tiende-eeuwse koor, we moeten ons te allen tijde realiseren dat de gevonden resten zich onder het vloerniveau van de twaalfde-eeuwse crypte hebben bevonden. Op opgravingstekeningen is te zien dat de als koppelfundament bestempelde oostmuur van het transept, een van de laagst uitgegraven delen is. Hoger liggen de absis en de later aangebrachte verstevigingsmuur. De bovenkant van deze verstevigingsmuur ligt zelfs meer dan anderhalve meter hoger dan de bovenkant van de teruggevonden resten van de ottoonse absis en de koppelfundering. Dit betekent dat de onderkant van de koppelfundering meer dan twee meter onder het niveau van de twaalfde-eeuwse crypte moeten hebben gelegen.

Schriftelijke bronnen

Al met al hebben de opgravingen uit het einde van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig veel informatie

Afb. 4. De Place Saint-Lambert rond 1905. Collectie S. Stoop, Leiden. Op de plaats van het oostkoor van de kathedraal zijn in de negentiende eeuw gebouwen neergezet. Bij de aanleg van deze (inmiddels verdwenen) bebouwing zijn verstoringen in het bodemarchief opgetreden.

Afb. 5. De oostpartij van de Sint-Lambertus met de twaalfde-eeuwse uitbreiding. Tekening F. Ulrich (zie noot 11).

verschafft over de oostpartij van de Sint-Lambertus, zij het dat er geen eenduidig antwoord is gevonden op de vraag of er al dan niet een oostcrypte is geweest. Er zijn echter visies die stammen van voor de opgravingen, gebaseerd op middeleeuwse, schriftelijke bronnen. Reeds aan het begin van de twintigste eeuw heeft de Luikse historicus Godefried Kurth gepoogd een beeld te schetsen van de tiende-eeuwse Sint-Lambertus. Kurth ging er vanuit dat er een oostcrypte in de Sint-Lambertus is geweest. Hij schrijft dat Notger op die plaats het stoffelijk overschot van de Heilige Floribert heeft bijgezet, in een sarcofaag van wit marmer. Ook zouden er vele prins-bisschoppen zijn begraven, waaronder Wazo en Otbert.¹⁷ Kurth baseerde zich hierbij op de in de dertiende eeuw samengestelde bisschoppenkroniek van Gilles van Orval. Hieruit is ook de *Vita Notgeri* afkomstig. Anders dan in deze bron echter is er in de mededelingen van Gilles van Orval over de oostcrypte geen aantoonbaar gebruik gemaakt van contemporaine bronnen. Hierdoor verliest de informatie van Gilles enigszins aan waarde, al hoeft dit niet te betekenen dat de gegevens onjuist zijn, want over het algemeen is Gilles een betrouwbaar zegsman. Hij spreekt in zijn kroniek over een *cripta inferior*, een oostcrypte:

Doch bij het voortgaan van de tijd, na verloop van meer dan 250 jaar, is hij [Floribert] door hem overgebracht, zodat men dacht dat zijn heilige lichaam door de eerbiedwaardige bisschop Notger was overgebracht van de plaats van zijn eerste teraardebestelling en met een sarcofaag van Parisch marmer, die van witte steen is, op gepaste wijze zodat hij niet zou

*misstaan, naar het altaar in de oostcrypte van de nieuwe kerk van Sint Lambertus, is teruggeplaatst.*¹⁸

J. de la Croix is er van overtuigd dat er een oostcrypte is geweest. Ondanks zijn uitgebreide reconstructietekeningen heeft hij zijn visie echter niet beargumenteerd.¹⁹ Kubach en Verbeek spreken over een oostcrypte, waarin al in 998 een bisschopsgraf zou zijn ondergebracht, maar ook hun bronnen zijn onduidelijk.²⁰ Bosman heeft in zijn boek over de Onze Lieve Vrouwekerk van Maastricht opgemerkt dat het onwaarschijnlijk zou zijn dat er in de Sint-Lambertus een crypte is geweest, vanwege het feit dat er in het midden van de elfde, en aan het begin van de twaalfde eeuw twee bisschoppen werden begraven, namelijk *ante maius altare* en *in choro inferiori*. Hij baseert zich hierbij op schriftelijke bronnen en kijkt niet naar de opgravingsgegevens.²¹ In een artikel uit 1991 gaat Bosman er vanuit dat de Keulse Dom als voorbeeld heeft gediend voor de bouw van de Sint-Lambertus. De oostpartijen van beide kerken vertonen grote overeenkomsten. De opvallendste afwijking was de afwezigheid van een oostcrypte.²² Hij zet op deze gronden dan ook vraagtekens bij de mededeling van Gilles van Orval. Toch hoeft het een het ander niet uit te sluiten: de plaatsbepaling *ante maius altare* zou kunnen wijzen op een plaats in de viering, dus vóór de crypte. Voor de aanduiding *in choro inferiori* geldt hetzelfde, daar een *chorus inferior* in het algemeen duidt op het voor- of laagkoor.

Het feit dat op de genoemde plaatsen bisschoppen zijn begraven, hoeft dus niet te betekenen dat er geen oostcrypte kan

zijn geweest. Maar behalve de kroniek van Gilles van Orval is er nog een oudere tekst, die voor Kurth aanleiding vormde in het oosten van de Sint-Lambertus een crypte te veronderstellen. Deze tekst is de *chronicon rythmicum*, die stamt uit 1119.²³ In deze kleine rijmkroniek, die handelt over Luik in de jaren 1117-1119, staat te lezen:

Over de door de bliksem getroffen en

Op de eerste dag van de maand juli
heeft de toorn van God en zijn wraak
tweemaal gedreigd, vier, driemaal,
en gebliksemd in het klooster.

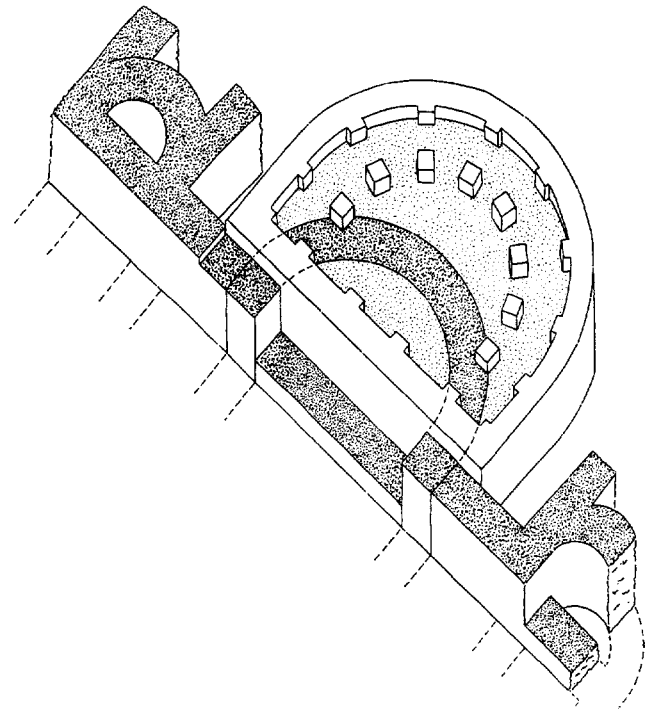
Terwijl op twee koren twee mannen
gebeden en psalmen zongen,
en een derde in het vertrek zat te schrijven,
zong een vierde in de westcrypte.²⁴

Deze vermelding van een westcrypte, in het Latijn *crypta superior*, was in 1991 voor Ulrich Rosner nog aanleiding om in zijn boek over ottoonse cryptes te stellen dat er in de Sint-Lambertus een oostcrypte is geweest. Hij gaat zelfs zover om te stellen dat de oostcrypte *schon 998 weitgehend vollendet* zou zijn geweest, iets wat ook al bij Kubach en Verbeek te vinden was. Helaas is het onduidelijk waar Rosner zijn gegevens vandaan heeft.²⁵ Wat zijn interpretatie van de *chronicon rythmicum* betreft, Rosner schrijft hierover: *Daß eine Ostkrypta vorhanden war, machen die Quellen deutlich, die zwischen cripta inferior [hiermee verwijst Rosner naar Gilles van Orval] und crypta supera(!)²⁶ [ebenso unterscheiden wie zwischen chorus inferior und chorus superior.²⁷ Verderop zegt hij: Der einzige Hinweis auf eine ehemalige Ostkrypta ist zwar nicht zeitgenössisch, bezieht sich jedoch auf ein Ereignis unter Bischof Notker von Lüttich (978-1008)[sic], nämlich auf die von ihm veranlaßte Überführung eines Bischofsgrabes (Floribert, gest. um 740) in die cripta inferior. Ook hiermee verwijst Rosner naar Gilles van Orval.²⁸ Hoewel Rosner het anders doet voorkomen, is er in de *chronicon rythmicum* geen verwijzing te vinden naar een eventuele oostcrypte. Hierbij blijft de vermelding van Gilles van Orval vooralsnog de enige.*

Voorlopige conclusie

Uit de recente opgravingen in Luik is geen bewijs tevoorschijn gekomen voor het bestaan van een pre-romaanse oostcrypte in de Sint-Lambertus. De onderzoekingen hebben daarentegen wel duidelijk gemaakt dat een eventuele crypte volledig zou zijn verdwenen bij de bouw van de twaalfde-eeuwse crypte. Deze twaalfde-eeuwse crypte, die is aangetoond, bevond zich boven de resten die zijn teruggevonden van de Notgerdom. Bovendien wijzen de waarschijnlijk elfde-eeuwse versterkingen van de binnenzijde van de absiswand, sterk op de aanwezigheid van een crypte.

De schriftelijke bronnen bieden evenmin een direct bewijs voor de aanwezigheid van een crypte, maar ook hier is een

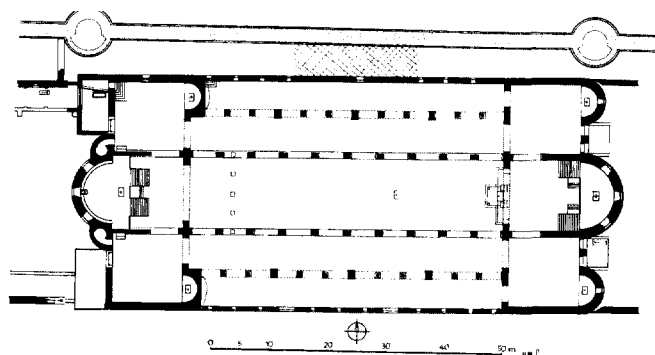
Afb. 6. Schematische weergave van de twaalfde-eeuwse oostcrypte in de fundamenten van de tiende-eeuwse kerk. Tekening: R. Glaudemans.

aanwijzing te vinden, en wel in de kroniek van Gilles van Orval. Deze gegevens bij elkaar opgeteld wijzen erop dat aan het einde van de tiende eeuw een oostcrypte aanwezig was in de Sint-Lambertus van Luik.

II. De plaats van de oostpartij van de Sint-Lambertus binnen de romaanse architectuur

In het voorafgaande is nog maar weinig gezegd over de rol die de Sint-Lambertus heeft vervuld binnen de ontwikkeling van de romaanse architectuur. Daar in dit artikel de oostpartij van de Sint-Lambertus centraal staat, ligt het voor de hand om eerst eens te kijken naar het type koorsluiting waarvoor in Luik is gekozen.

Zoals reeds is vermeld, vertoont de Sint-Lambertus een sterke overeenkomst met de tiende-eeuwse Dom van Keulen. Vooral wat de oostpartij betreft, zijn er enkele opmerkelijke overeenkomsten waar te nemen: reeds aan het einde van de tiende eeuw was het type koorsluiting zoals dit in Luik is aangebracht in onbruik geraakt. Na het jaar duizend werden vele koorsluitingen van dit type vernieuwd. Er zijn verschillende redenen voorgesteld waarom dit type rond het jaar duizend is vervangen door een ander type. De halfronde absis, die in Luik nog direct op het oosttransept aansloot, werd verder naar het oosten verplaatst, waardoor een koortravee ontstond. Dit is als het ware een voortzetting van het schip aan de oostzijde van het transept. Mogelijke verklaringen van de

Afb. 7. Plattegrond van de ottoonse Dom van Keulen. De buitenste beuken stammen uit een latere periode. Tekening: W. Weyres (zie noot 12).

ze verandering worden wel gezocht in de behoefte een praalgraf in de kerk te plaatsen, in het verlangen de kerk de vorm te geven van een Latijns kruis, in de gedachte dat men een dergelijke ruimte bovengronds nodig had voor het onderbrengen van een (grotere) crypte en in het toenemende aantal geestelijken, dat tijdens de mis zitting had in de kerk.²⁹ Een andere mogelijkheid is dat deze verandering tot stand is gekomen onder invloed van de veranderende liturgie, die andere eisen aan het kerkgebouw ging stellen.

De reden dat in Luik is gekozen voor dit type koorsluiting zal waarschijnlijk moeten worden gezocht in een kerk met een dergelijk koor, die als voorbeeld kan hebben gediend voor de Sint-Lambertus. Hiervoor komt onmiddellijk de Dom van Keulen in aanmerking, die dezelfde koorsluiting in het oosten had en tevens een crypte bezat op deze plaats. Maar waarom zou nu juist Keulen zo belangrijk geweest voor Luik, en welke betekenis kan hieraan worden verbonden? Bosman heeft in zijn artikel over de Keulse Dom als voorbeeld van de Sint-Lambertuskerk gesteld dat zowel de kathedraal van Luik als die van Verdun op een tijdstip zijn gebouwd dat de ottoons-saksische koningen en keizers een sterkere greep kregen op de instabiele politieke situatie in Lotharingen.³⁰ Notger van Luik en Haimo van Verdun waren vertegenwoordigers van de keizer. Bosman concludeert dat beide kathedralen als een politiek manifest van hun bouwheren dienen te worden gezien. Door middel van hun kerken maakten zij hun positie in het rijk duidelijk.

Het probleem van deze hypothese is dat zij niet kan worden gestaafd. Dat de kathedraal van Luik van Keulen, en die van Verdun van Luik is afgeleid mag zeer waarschijnlijk lijken³¹, maar de idee dat de kerk met twee transepten als politiek manifest werd gebruikt bij de vestiging van de macht van de ottonen in Lotharingen, is naar mijn mening minder overtuigend. Wat is dan bijvoorbeeld de betekenis van de twee transepten van de Sint-Michaël te Hildesheim of van de Lebuïnus te Deventer? Deze plaatsen lagen immers niet aan de grens van het rijk en bevonden zich daardoor niet in een bedreigde positie, zodat ook de behoefte om zich als typisch ot-

toons-loyaal te manifesteren in die zin niet aanwezig was. Daarbij komt dat de twee transepten niet alleen bij de ottonen voorkwamen of pas na de troonsbestijging van Otto de Grote (936) werd geïntroduceerd. Zo beschikte de Dom van Keulen in de negende eeuw al over twee transepten.³²

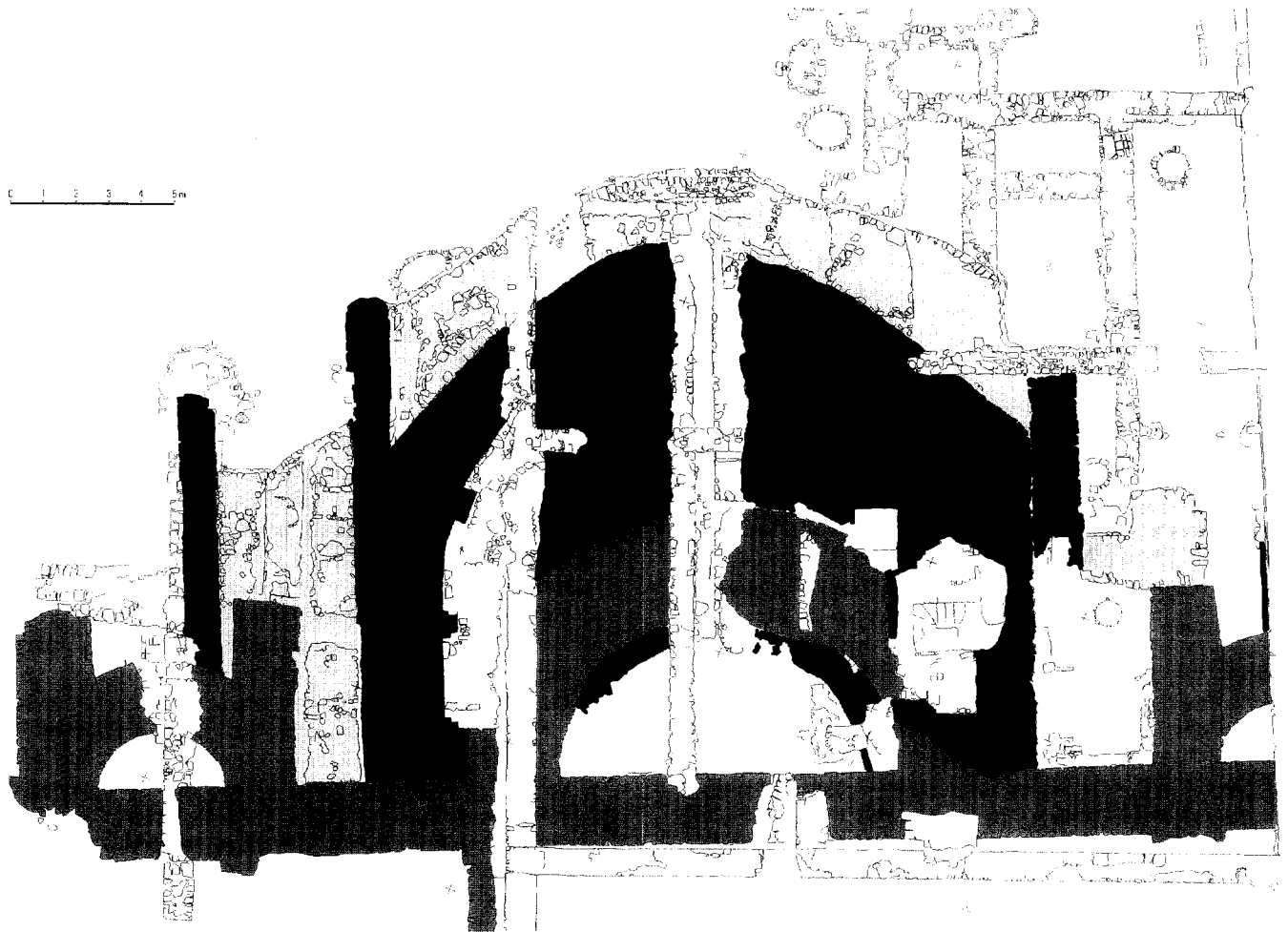
Architectuuriconologen zouden hier tegenin kunnen brengen dat er een hiërarchie bestaat in het gebruik van bepaalde vormen.³³ Wanneer we dit vertalen naar de koorsluiting van de Sint-Lambertus betekent dit, dat de koorsluiting als bewust gemaakte kopie kan gelden van de oostpartij van de Keulse Dom. Beide kerken staan hoog in de hiërarchie, wat in deze visie zou pleiten voor een vorm als betekenisdrager. Dit impliceert echter ook dat de gekozen vorm als zodanig typisch voor een dynastie of factie herkenbaar moet zijn geweest.

Hiertegenover staat dat de ontwikkeling van de bouwkunst in de middeleeuwen onafhankelijk is geweest van politieke ontwikkelingen. Hoewel de rol van de opdrachtgever niet mag worden gebagatelliseerd, betekende een nieuwe machthebber niet automatisch dat er ook voor een nieuwe manier van bouwen werd gekozen. De bouwkunst overschrijdt periode- en gebiedsgrenzen, waardoor het de vraag is hoe groot de invloed van de bouwheer op de ontwikkeling van vormen en constructies werkelijk is geweest.

Ik zou het probleem dan ook graag anders willen benaderen: waarom zou Notger naar Keulen hebben gekeken, toen het besluit eenmaal was genomen om een nieuwe kathedraal te bouwen? Het feit alleen al dat Notger als vertegenwoordiger van het Duitse rijk in het politiek instabiele Lotharingen een enorme kathedraal wist te bouwen, moet als een overtuigend bewijs van de macht van de Duitse keizer en zijn vertegenwoordiger zijn ervaren. Bovendien was de positie van de rijksbisschop in zoverre autonoom, dat de keizer er grote belangen bij had de bisschop aan zich te (blijven) binden. Voor de bisschop was deze binding eveneens van groot belang, maar zijn motief hiervoor gold alleen zijn eigen positie, en niet het bestuur en de organisatie binnen zijn gebied, zoals dit voor de keizer gold. Deze betrekkelijke autonomie van de bisschop kwam tot uitdrukking in de *cura exteriorum* van zijn ambt.³⁴ Behalve voor het geestelijke welbevinden van zijn diocesis had de bisschop ook te zorgen voor de veiligheid, orde etc. Hier behoorde ook kerkbouw toe. Het bouwen van kerken was dus een aspect dat uit het ambt van de bisschop voortspoot, en was niet van bovenaf opgelegd. Dit verschaft de bisschop de vrijheid om onafhankelijk van de keizer kerken te stichten.

Waarom zou de bisschop van Luik in dat geval toch naar de Dom van Keulen hebben gekeken? Zoals Bosman al heeft aangegeven, lijkt het erop dat aartsbisschop Bruno van Keulen een voorbeeldfunctie heeft vervuld voor Notger van Luik.³⁵ Bruno was zeer actief als bouwheer en vervulde evenals Notger later, diplomatieke missies.

Bisschop Bruno van Keulen zal Notger als krachtig prelaat als voorbeeld hebben gediend. Bovendien ressorteerde Luik onder het aartsbisdom Keulen en was Keulen de meest nabijgelegen bisschopsstad. Notger moet, bereid als hij was de

Afb. 8. Gefaseerde opgravingsplattegrond van de oostpartij van de Sint-Lambertuskathedraal te Luik. (Otte, Hoffsummer 1984, zie noot 7)

Keulse Dom zeker hebben gekend. Wanneer we deze gegevens op een rijtje zetten, dan blijkt dat de Keulse Dom in de wijde omgeving de kerk was die de meeste macht uitstraalde en indruk maakte, enerzijds vanwege haar enorme afmetingen, anderzijds door haar functie als hoofdkerk van het aartsbisdom.

Keren we nu terug naar Notgers motief om een kerk te bouwen. In de eerste plaats was dit de bouwvallige staat van de voorganger van de Sint-Lambertus, die aan dezelfde heilige was gewijd.³⁶ Ten tweede was de kerk een teken van Notgers macht als bisschop. Ten derde laat zich het loven van God noemen; de kerk als erteken. Het vierde motief, dat hier het belangrijkste is, is geldingsdrang, die bij de bisschop een rol zal hebben gespeeld. Dit motief hangt nauw samen met de idee dat in een kerkgebouw de representatie van het bisschoppelijk ambt tot uitdrukking komt, en de persoonlijke intentie van de bisschop als bouwheer, om zich door middel van de door hem gestichte bouwwerken te vereeuwigen.³⁷

Met deze kennis ligt het voor de hand dat Notger zich op Keulen richtte, ook zonder dat daar een politiek motief bij te

pas kwam. Keulen lag voor de hand als richtsnoer, maar ook niet meer dan dat. De kathedraal van Keulen was als som van onderdelen indrukwekkend genoeg om in Luik voor minder voor de hand liggende oplossingen te kiezen. Het feit dat in Luik is gekozen voor een door ons thans als ouderwets te beschouwen koorsluiting, versterkt deze indruk.

Noten

- 1 W. Jacobsen, *Vorromanische Kirchenbauten; Katalog der Denkmäler bis zum Ausgang der Ottonen*. Nachtragsband. München, 1991. p. 255. L. Bosman, 'Der Dom zu Köln als Vorbild der Kathedrale Bischof Notgers in Lüttich'. In: *Kölner Domblatt* 56 (1991). pp. 245-259.
- 2 J. Fleckenstein, *Die Hofkapelle der deutschen Könige; die Hofkapelle im Rahmen der ottonisch-salischen Reichskirche*. Schriften der Monumenta Germaniae Historica, 16/II. Stuttgart, 1966. p. 53.
- 3 *Vita Notgeri*, caput 2. Voor een volledige editie van de *Vita Notgeri* zie: G. Kurth, *Notger de Liège et la civilisation au Xe siècle*. Tome II. Appendices, Paris etc., 1905. pp. 10-16. Een andere editie is te

- vinden bij: J. Heller (ed.), 'Aegidii Aureaevallensis Gesta Episcoporum Leodiensium'. In: *Monumenta Germaniae Historica SS. XXV*. Hannover, 1880. pp. 1-129. pp. 57-63.
- 4 De vraag of de Sint-Lambertus in de tiende eeuw drie dan wel vijf beuken had, is moeilijk te beantwoorden. Opgravingen in 1907 lijken hierop te wijzen, hoewel de buitenste beuken bij hernieuwde onderzoekingen aan het einde van de jaren zeventig niet zijn uitgewezen. Recent heeft Klaus Gereon Beuckers aan de hand van schriftelijke bronnen aangetoond dat de buitenste beuken van de Dom van Keulen niet onder Bruno (953-965) maar pas in de elfde eeuw zijn aangebracht. Klaus Gereon Beuckers, 'Die Erweiterung des alten Kölner Domes; Überlegungen zu Gestalt und Datierung der Äusseren Seitenschiffe und der Südvorhalle'. In: *Kunstgeschichtliche Studien; Hugo Borger zum 70. Geburtstag*. Weimar, 1995. p. 9-68. Mogelijk behoren ook de buitenste beuken van de Sint-Lambertus tot een elfde-eeuwse uitbreiding en maakten zij geen deel uit van de oorspronkelijke opzet.
 - 5 G. Kurth, *Notger de Liège et la civilisation au Xe siècle*. Tome I. Paris etc., 1905. p. 157.
 - 6 H.E. Kubach, A. Verbeek, *Romanische Baukunst an Rhein und Maas*. Band 4. Berlin, 1989. p. 698.
 - 7 M. Otte, P. Hoffsummer, 'Interprétation du levé photogrammétrique'. In: M. Otte (dir.), *Les fouilles de la Place Saint-Lambert à Liège I. Etudes et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège* 18. Liège, 1984. pp. 311-322. p. 314.
 - 8 J. Alénus-Lecerf, *Les fouilles du chœur oriental de la cathédrale Saint-Lambert de Liège*. *Archaeologia Belgica* 236. Bruxelles, 1981. p. 43. *Les fouilles révèlent qu'il ny a jamais eu de déplacement de l'oratoire. Les agrandissements successifs s'ordonnent toujours concentriquement et autour d'un même axe longitudinal. Il nous paraît probable que l'abside de la précédente église reste d'emploi. Immédiatement greffée sur le transept, elle confère au chœur roman une allure trapue, du fait de l'absence d'un presbyterium. Il s'y ajoute dorénavant un déambulatoire et ce dernier porte les mensurations hors-tout du nouveau sanctuaire à 17,40 m de largeur et 8,40 m de profondeur. Les vestiges étant presque partout réduits à leurs dernières assises de fondation, sinon enrobés sous une importante recharge de maçonnerie d'époque postérieure (aux secteurs septentrional et méridional), il n'a pas été possible d'identifier la présence d'une crypte, cependant bien établie pour d'aucuns*. Met dank aan drs. J. van der Heiden voor zijn vertaling.
 - 9 Otte 1984 (zie noot 7), p. 314. *Aucun élément de base, de sol ou de pilier ne se trouvait lié à cette phase ce qui indique que le niveau de circulation intérieur était à une altitude supérieure au sommet des plus hautes maçonneries conservées. Nous ne disposerions donc pas ainsi de parements en élévation, tout au moins dans les parties internes des constructions. Dans toute la partie occidentale nous n'avons pas non plus retrouvé de sol intérieur en relation avec cette phase. Par contre, le niveau de la crypte occidentale aurait pu être conservé dans ce chœur oriental. Son absence implique donc une absence de crypte de ce côté-ci à cette époque*.
 - 10 Mogelijk gaat het hier om steunberen.
 - 11 F. Ulrix, 'Analyse métrologique des vestiges de la cathédrale Saint-Lambert à Liège (partie orientale)'. In: Otte 1984 (zie noot 7), pp. 305-311.
 - 12 W. Weyres, 'Die Domgrabung XXIX; baugeschichtlich wichtige Resultate'. In: *Kölner Domblatt; Jahrbuch des zentral-Dombau-Vereins* 52 (1987). pp. 109-118. p. 110.
 - 13 Ulrix 1984 (zie noot 11), p. 307.
 - 14 Deze crypte lag onder het na 1185 vergrote omgangskoor.
 - 15 A.F.W. Bosman, *De Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht*. Zutphen, 1990. p. 213. n. 83.
 - 16 Otte 1984 (zie noot 7), p. 321.
 - 17 Kurth 1905 II (zie noot 3), p. 35.
 - 18 Heller 1880 (zie noot 3), p. 46, r. 12-15. [Caput 30, De sancto Florentino, qui ei successit.] *Processu autem temporis, elapsis plus quam 250 annis a transitu eius, ut creditur, a venerabili Nogero episcopo translatum est sacrum corpus eius a loco sue prime translationis et cum sarcophago de mormore Pario, qui est lapis albus, in altari cripte inferioris nove ecclesie beati Lamberti decenter, ut decuit, est relocatum*.
 - 19 J. de la Croix, 'Essai de restitution du chœur oriental de la cathédrale à partir des sources iconographiques'. In: Otte 1984 (zie noot 7), pp. 69-77.
 - 20 Kubach en Verbeek 1989 (zie noot 6), p. 698.
 - 21 Bosman 1990 (zie noot 15), p. 146.
 - 22 Bosman 1991 (zie noot 1).
 - 23 C. de Clerq, 'Chronicon Rythmicum Leodiense'. In: *Reimbaldi Leodiensis opera omnia*. Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis IV. Turnhout, 1966. pp. 123-141.
 - 24 Ibidem, p. 128, r. 119-132. *DE FULMINATIS | Prima die in mense Julio, | ira Dei et eius ultio | bis minata, quatuor, tercio | fulminavit in monasterio. || In duobus choris psalterio, | dum duorum vacat oratio, | dum tercius scribit in camera, | quartus orat in crypta supera*.
 - 25 U. Rosner, *Die ottonische Krypta*. Veröffentlichungen der Abteilung Architektur des Kunsthistorischen Instituts der Universität zu Köln. nr. 40. Köln, 1991. pp. 135-136. Bij navraag waar hij de informatie vandaan had dat de door hem op grond van louter schriftelijke bronnen aanwezig geachte oostcrypte al in 998 voltooid zou zijn geweest, antwoordde Rosner dat hij niet meer bronnen tot zijn beschikking heeft gehad dan de *chronicon rythmicum*, en de bisschoppenkroniek van Gilles van Orval. Helaas kon Rosner niet meer precies reconstrueren hoe hij aan het jaar 998 was gekomen. Ik vermoed dat dit is gebeurd door enkele jaartallen bij elkaar te leggen. Bij Anselmus van Luik is te vinden dat bisschop Floribert in het jaar 746 is gestorven. Zoals we reeds hebben gezien schreef Gilles van Orval dat deze heilige na meer dan 250 jaar is begraven in de oostcrypte van de Sint-Lambertus. Dit zijn de enige gegevens die ik heb kunnen achterhalen. Ook Godefroid Kurth heeft zich op niet meer dan het bovenstaande gebaseerd.
 - 26 Uitroepeten van Rosner; *cripta supera* is grammaticaal onjuist. Juist is *cripta superior*. Uit het vers wordt duidelijk dat de dichter tegen de regels van de kunst heeft gezondigd om het rijm en metrum kloppend te maken.
 - 27 Rosner 1991 (zie noot 25), pp. 135-136, n. 9.
 - 28 Ibidem.
 - 29 F. Möbius, 'Die Chorpartie der Westeuropäischen Klosterkirche zwischen 8. und 11. Jahrhundert'. In: F. Möbius, E. Schubert (hrsg.), *Architektur des Mittelalters*. Weimar, 1983. pp. 10-11.
 - 30 Bosman 1991 (zie noot 1), p. 258.
 - 31 Haimo van Verdun was een leerling van de kathedraalschool van Luik.
 - 32 Möbius 1983 (zie noot 29), p. 10.; K. Emmens, 'Dwars in de kerk'. In: *Monumenten en bouwhistorie; jaarboek monumentenzorg 1996*. Zwolle etc., 1996. pp. 187-195. p. 187.
 - 33 A.J.J. Mekking, *De Sint-Servaaskerk te Maastricht; bijdragen tot de kennis van de symboliek en de geschiedenis van de bouwdelen en de bouwsculptuur tot ca. 1200*. Zutphen, 1986. p. 51.
 - 34 G. Weilandt, *Geistliche und Kunst; ein Beitrag zur Kultur der ottonisch-salischen Reichskirche und zur Veränderung künstlerischer Traditionen im späten 11. Jahrhundert*. Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte. Heft 35. Köln etc., 1992. p. 16.
 - 35 Bosman 1991 (zie noot 1), p. 255.
 - 36 *Vita Notgeri* (zie noot 3), caput 2.
 - 37 G. van Tussenbroek, 'Een tiende-eeuwse bisschop als projectontwikkelaar; Notger van Luik en het bouwen in de Ottoonse tijd'. In: *Ma-doc* 10 (1996) 3. pp. 172-181. pp. 177-178.

De architectuurtekeningen van de kinderen van het Utrechtse Burgerweeshuis

Thomas H.von der Dunk

In de verzameling van de Topografische Atlas van het Gemeentearchief van Utrecht bevindt zich een unieke collectie tekeningen waaraan tot dusverre nog weinig aandacht is besteed. Het gaat om tekeningen die op het eind van de achttiende eeuw vervaardigd zijn door kinderen uit het Gereformeerd Burgerweeshuis, die naast dier- en figuurstudies, koetsen en kabinetten, canapees en bedden ook bouwkundige voorstellingen tot onderwerp hebben.¹ Een groot deel van deze bladen is gesigneerd, enkele zijn daarnaast ook gedateerd. Onmiskennbaar vervulden zij meestal een functie bij de opleiding van de weesjongens, die vanaf de pubertijd bij een vakman in de stad werden uitbesteed om een ambacht, bijvoorbeeld timmeren of schilderen, te leren. Voor hen was enige kennis van het tekenen immers van belang.

Het bestaan van deze tekeningen wordt slechts in het voorbijgaan gememoreerd in het korte overzichtsartikel dat Graafhuis dertig jaar geleden aan het tekenonderwijs in het Burgerweeshuis wijdde.² Voorts komen zij ter sprake in het boekje van Van Tilborg en Hoogenboom over het Utrechtse tekenonderwijs in zijn algemeenheid, waarin ook op een paar pagina's dat in het Gereformeerd Burgerweeshuis aan bod komt.³ Graafhuis vermeldt daarbij ook nog, dat alle bewaarde tekeningen uit de tijd van de eerste tekenleraar die aan het Burgerweeshuis verbonden was stamden, en wel dat zij uit de periode 1774-1790 zouden dateren.⁴ Een nadere kunsthistorische 'plaatsbepaling' bleef tot nu toe evenwel uit.

In het navolgende korte opstel zal getracht worden voor de bouwkundige tekeningen een antwoord te vinden op enkele vragen die daarvoor relevant zijn. Allereerst, van wie de tekeningen stamden, en wat er over de loopbaanplanning van de makers bekend is. Ten tweede, een zo precies mogelijke datering van de bewaarde bladen. En ten derde, in samenhang daarmee, iets over het stilistisch 'niveau' van de weergegeven gebouwen: in hoeverre sloot men in het tekenonderwijs in het Utrechtse Burgerweeshuis aan bij de nieuwste ontwikkelingen op dit terrein, en nam men kennis van de opkomst van het neoclassicisme, die samenhangt met de overgang van de Lodewijk XV-stijl naar de Lodewijk XVI-stijl?

Anders dan over het kunstonderwijs aan de prestigieuze Fundatie van Renswoude, waar vanaf 1761 de meest getalenteerde weeskinderen uit het Stadskinderhuis een vak konden leren,⁵ is over dat in het Gereformeerd Burgerweeshuis in de tweede helft van de achttiende eeuw nog vrij weinig bekend.⁶

We weten slechts, dat de regenten in 1766 – ongetwijfeld naar het voorbeeld van de immers slechts even tevoren opgerichte Fundatie – besloten om voor de hen toevertrouwde pupillen een aparte tekenleraar aan te zoeken, en dat zij deze pas na drie jaar speuren vonden in de persoon van de beeldhouwer Arnoldus Koopman, de enige kandidaat die zich in al die tijd voor het docentschap had aangemeld.⁷ Koopman was vervolgens tot zijn pensionering in 1801 – hij overleed in 1805 – in die hoedanigheid aan het weeshuis verbonden. Conform zijn instructie gaf hij 's winters, d.w.z. van 1 oktober tot 30 april, vier keer per week 's avonds van negen tot tien tekenles, vermoedelijk aan een tien tot twintig leerlingen (op een totaal van honderd-twintig wezen) tegelijk.⁸ Over zijn achtergrond is niets overgeleverd, en evenmin is enig kunstwerk van zijn eigen hand bewaard gebleven.⁹

Bij zijn onderwijs lag, ook met het oog op het vak dat de wezen leerden, het accent sterk op technische tekeningen. Van de 296 bewaarde tekeningen, die als gezegd alle uit zijn tijd stammen, hebben er dan ook 73 een bouwkundig voorwerp tot onderwerp.¹⁰ 55 stuks zijn van de hand van 21 verschillende weesjongens, waarbij dan nog eens 18 ongesigeneerde tekeningen komen, waarvan de maker dientengevolge (althans voorlopig) niet identificeerbaar is. Helaas bevinden zich juist onder deze laatste enige, die zeer interessant zijn.

Een groot deel van de bladen betreft nauwkeurige studies van de klassieke zuilordes, met name van kapiteel en zuilvoet afzonderlijk, en met name van de beide eenvoudigste ordes, de Toscaanse en de Dorische. Liefst vijftwintig tekeningen behoren tot deze categorie. Zij zijn ongetwijfeld gemaakt naar voorbeeldenboeken als het *Cort onderwijs van de vijf Colomen* van Simon Bosboom, waarvan bekend is dat Koopman het voor zijn leerlingen had aangeschaft.¹¹ Al in 1774 had hij overigens daarnaast de nodige losse architectuurtekeningen als studiemateriaal gekocht.¹²

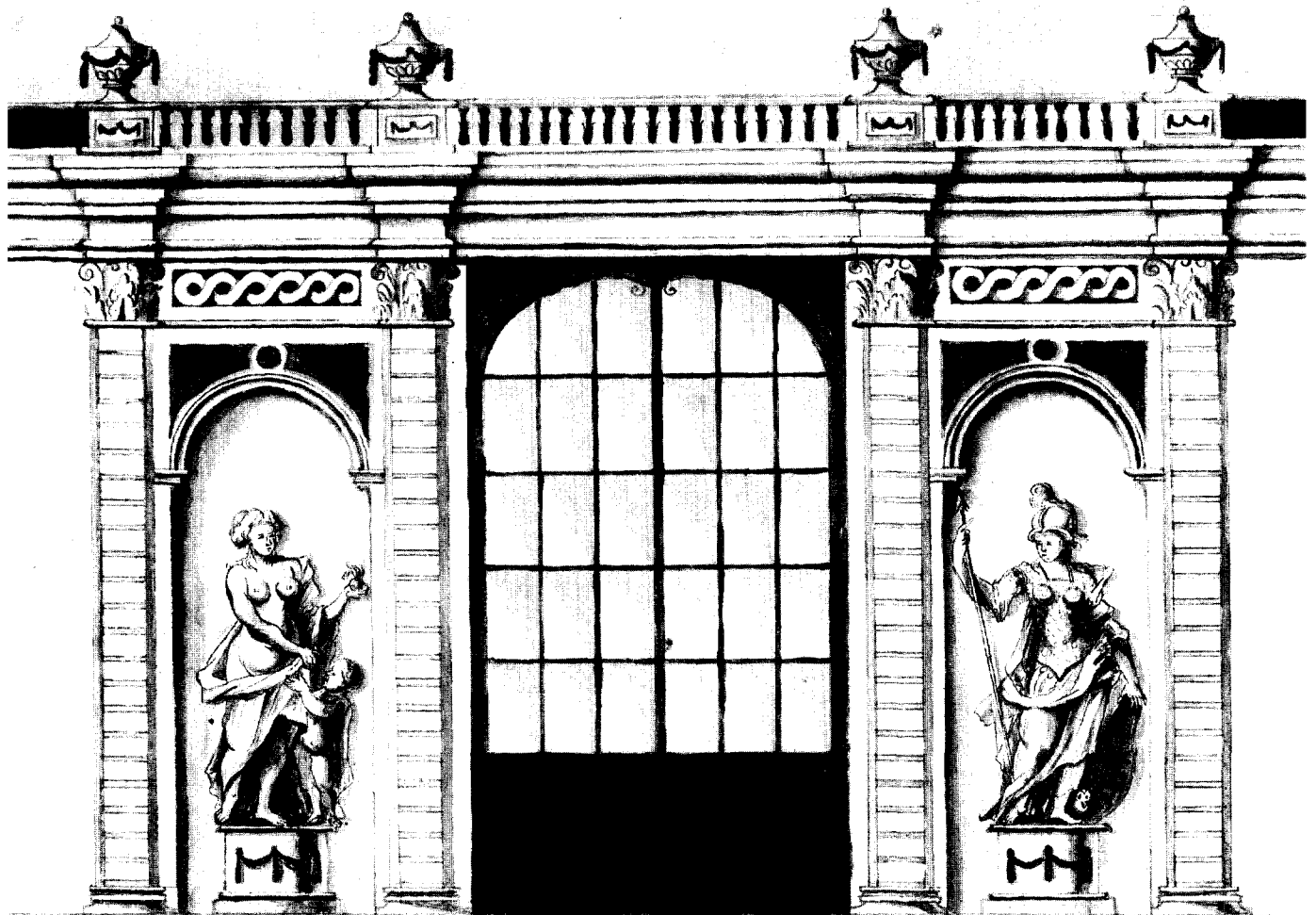
Daarnaast valt een grote verzameling – dertien stuks – trappen op, alsmede de nodige plattegronden van woonhuizen en tekeningen van dak- en kapconstructies, in totaal een vijftiental. Tot slot zijn er nog een dozijn meer bijzondere bladen, die daarom ook voor de stilistische vraag veel interessanter zijn, omdat het hier geen standaard-oefenmateriaal zoals in het geval van de klassieke kapitelen van Bosboom, maar vermoedelijk eigenhandige ontwerpen betreft. Hiertoe behoren ondermeer drie theekoepels, een ontwerp voor een orgelfront en voor een tuinpriël, een paar tuinhekken en

-poorten, een eenvoudige maar elegante smalle stadswoning, alsmede een drietal meer uitgewerkte ontwerpen voor de voorgevel van een herenhuis.

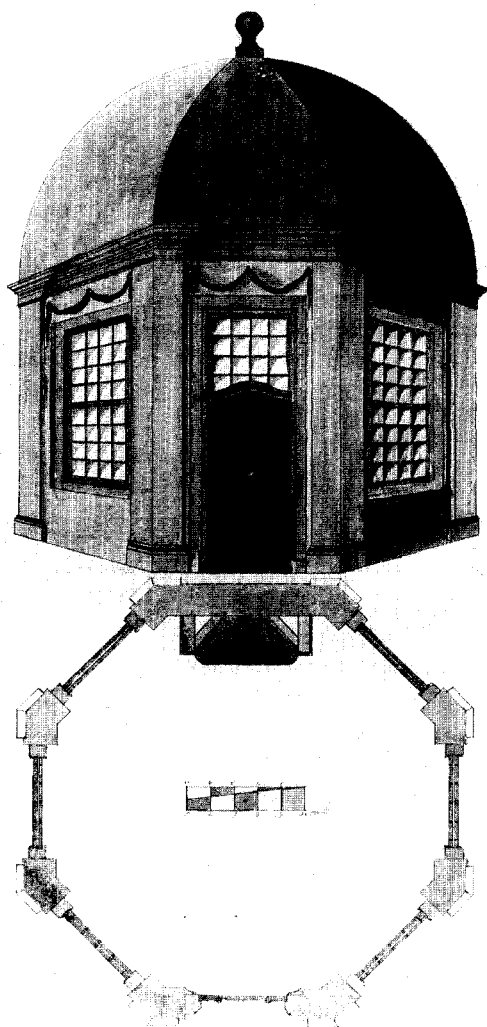
De weesjongens bleven in de regel in het Burgerweeshuis tot hun 23e, 24e of 25e levensjaar, en vertrokken dan met Pasen. De dag van inkomst en vertrek is uiteraard in de weeshuisregisters exact opgetekend, evenals de naam van de ouders en het beroep van de vader.¹³ Aan de hand van de doopboekextracten, die bij de requesten met verzoeken om opname van de wezen gevoegd zijn, valt voorts ook hun leeftijd te bepalen.¹⁴

Vanaf het moment dat zij een jaar of 15 waren, waren de

wezen overdag zoveel mogelijk bij een ambachtsman in de leer geweest, zodat zij op het moment dat zij uit huis gingen er dus al een kleine tien jaar praktijkervaring op hadden zitten. Jaarlijks, ingaande in de tweede helft van maart, werden de jongens tegen een van te voren vastgestelde vergoeding – die in de loop van de leertijd aanmerkelijk steeg – uitbested, waarbij zij veelal meerdere jaren achtereen bij dezelfde baas werkten. De lijsten van deze bestedingen zijn voor de periode 1719-1829 bewaard gebleven, waarbij zij voor de jaren 1794 tot en met 1798 evenwel ontbreken.¹⁵ De eerste van de eentwintig voor ons interessante wezen wiens naam in deze lijsten valt is Herman Frederik Koopman, die op 1 augustus 1759 met twee oudere broers in het gesticht werd opgeno-

Nicolaas Visser 1782

Afb. 2. Achtkante tuinkoepel, opstand en plattegrond.
 Johannes van de Groenekan, ca. 1780?
 GA Utrecht, Top. Atlas inv.nr. 121, tekening nr. 79.

men, in 1764 op bijna 10-jarige leeftijd – uitzonderlijk vroeg dus – op knoopmaken ging, maar dit al na twee jaar voor het vak van schrijnwerker verwisselde en tot zijn vertrek in 1778 als zodanig werd opgeleid. Zijn vergoeding bedroeg de eerste jaren slechts 3 stuivers per week, maar nadat hij in 1770 van meester was veranderd, steeg dit zeer snel, en in de zeven jaar dat hij nadien continu bij Willem Waaijon werkzaam was, klom de som van 10 tot 32 stuivers, om in zijn laatste jaar bij Pieter Ras op 2 gulden uit te komen.¹⁶ De laatste van de eenentwintig was Andries Wiekart, die in 1793 nog op timmeren was, en in 1797 – ook als laatste van de eenentwintig – uit huis zou gaan.

Werpt men een blik op de praktijkopleiding van de weesjongens van wier hand bouwkundige tekeningen bewaard zijn gebleven, dan valt vooral het grote aantal aanstaande timmerlie-

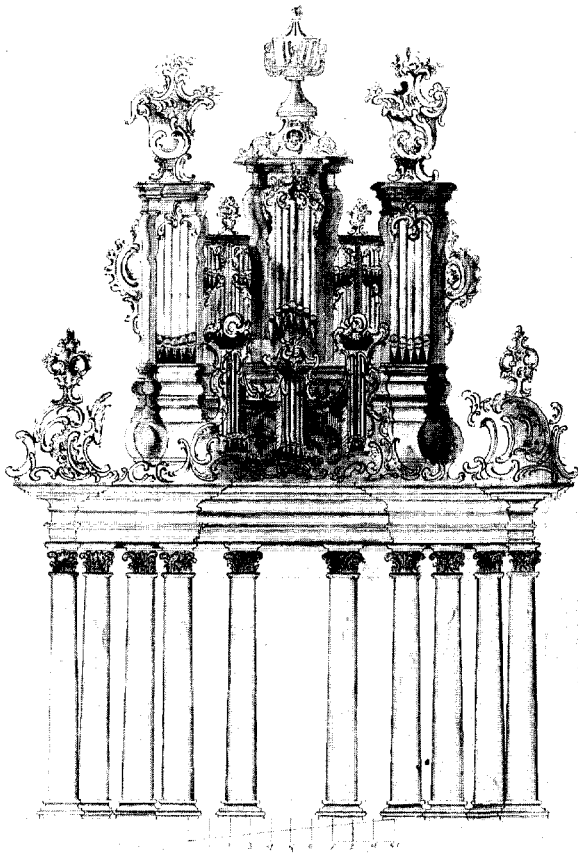
den op, vijftien in totaal, waarvan er twee – Johannes Mica en Abraham Vernee – eerst vier jaar bij een schrijnwerker, en dan pas vier jaar bij een timmerman in de leer waren. Mica zou in 1783 na afronding van zijn achtjarige opleiding op 25-jarige leeftijd samen met de timmermansleerling Wouter Nicolaas van der Weerd (van wie wel een schets van een ornament en een schets met allerlei meubels, maar geen bouwtekeningen bewaard zijn) met een studiebeurs van de regenten naar Parijs gaan om zich verder “op de Architecture” toe te leggen. Hij keerde het jaar daarop naar Nederland terug, waarbij hij voor zijn houten model van een dakkap uit de kas van het weeshuis een beloning ontving.¹⁷ Ook Jacobus Pretten, van wie we naast een blad met twee schoorsteenmantels drie tekeningen van trappen bezitten, deed eerst twee jaar iets anders – witwerken bij Izaak Vermeer – voor hij op timmeren ging, wat hij vijf jaar lang, tot zijn vertrek in 1782, zou volhouden.

Onlogisch was dit overwicht aan timmerlieden uiteraard niet, want juist zij hadden het meeste baat bij enige tekenervaring op bouwkundig vlak. Toen de regenten in 1766 besloten tot de aanstelling van een tekenmeester over te gaan, hadden zij immers niets voor niets opgemerkt dat deze van groot nut zou zijn “voornaamelijk voor diegeenen, die zich toeleggen op het ambacht van Timmeren, Beeldhouden, Schrijnwerken of goudsmiden”; de wezen zouden daartoe “tot meerder perfectie” in hun ambacht kunnen komen.¹⁸ Alle leerlingen moesten daarbij ornamenten tekenen, maar daarnaast maakten zij ook tekeningen die direct aansloten bij hun opleiding: aanstaande schrijnwerkers brachten meubels ten papieren, aanstaande zadelmakers koetsen.¹⁹

De weinige wezen die wel voor een bewaard gebleven architectonisch ontwerp tekenden maar niet in het timmervak opgeleid werden, bekwaamden zich overdag dan ook in een verwante discipline, en maakten bovendien binnen de bouwkundige bandbreedte juist ontwerpen die in thematisch opzicht speciaal bij hun geplande toekomstige beroep pasten: schildersleerling Ludovicus Johannes la Febre maakte in 1786 een tekening van een plafond, schrijnwerkersleerling Herman Frederik Koopman een ontwerp voor een orgelfront, en glazenmakersleerling Gerrit Stalburg hield het naast een tuinvaas tweemaal op theekeupels – een categorie gebouwen die van nature grossiert in glas.

Ook de trappen van Mica en Vernee – beide immers half schrijnwerker, half timmerman – vormden in dit opzicht voor de betrokkenen een zinnige oefening. Hetzelfde gold eveneens enigszins voor de twee tekeningen van Nicolaas Visser uit 1782 die toen, inmiddels al zeven jaar bij de schilder Hendrik de Graaf in de leer, zich wilde toeleggen op de fijnschilderkunst²⁰ en later in Utrecht schildersknecht zou worden.²¹ Zijn blad met een tuinpriël met beelden (afb.1) draagt meer een tekenachtig dan een technisch karakter, en verraadt, vooral in de bevallig weergegeven vazen en sculpturen, eerder de losse hand van een aankomend decorateur dan de lineaal van een timmergezel. Van hem is verder een hele reeks van studies van portretten en personen bewaard gebleven, een thema dat hem ongetwijfeld beter lag.

Minder verband valt er te constateren tussen het werk

Afb. 3. Orgelfront.
Herman Frederik Koopman, ca. 1775?
GA Utrecht, Top. Atlas inv.nr. 121, tekening nr. 116.

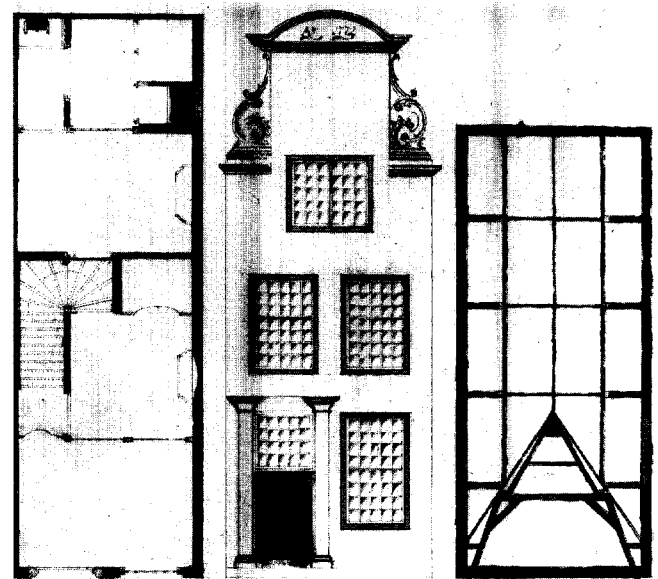
overdag en het werk 's avonds van beoogd schrijnwerker – hij zou het later overigens tot schoolmeester brengen²² – Dirk van der Zwan, wiens kansen om zijn bouwtekeningen voor een poort en een tuinhek zelf uittevoeren beroepshalve niet hoog aangeslagen kunnen worden. De meeste van de liefst achttien van zijn hand bewaarde tekeningen betreffen dan ook geen architectuur, maar vazen en vooral allerhande ornamenten. Maar alleen aanstaand kleermaker Jan Christoffel Leijtz valt in dit opzicht met zijn schets van een schoorsteenmantel (?) geheel uit de boot.

De meeste toekomstige timmerlieden beperkten zich, afgaande op het bewaarde materiaal, hoofdzakelijk tot het natekenen van de klassieke zuilordes. Zo bijvoorbeeld de beide broers Andries en Jan Barend Wiekart, Nicolaas van Oostveen, later een “welvarend en zeer bekwaam Timmermansbaas” aan de Utrechtse Steenweg,²³ Jan van Beugen en Jacobus Eindhoven, welke laatste twee blijkens aantekening in de bestedingsoverzichten niet de meest snuggere leerlingen waren.²⁴ Tot de meer getalenteerden daarentegen behoorde duidelijk Johannes van de Groenekan – van 1775 tot 1782 in de

leer bij Gerrit Steenis – van wie een drietal plattegronden voor een vierkant gebouw, alsmede tekeningen van een dakconstructie, een trap en een achtkante theekoepel (afb.2) bewaard gebleven zijn. Ook van Johannes Koopman, de oudere broer van Herman Frederik, en van 1767 tot 1776 bij een timmerman uitbesteed, daarvan de laatste vijf jaar eveneens bij Steenis, hebben we een plattegrond en een kapdoorsnee voor een pand, twee plattegronden met eenvoudige gevel voor een rijtjeshuis, en een achtkante theekoepel.

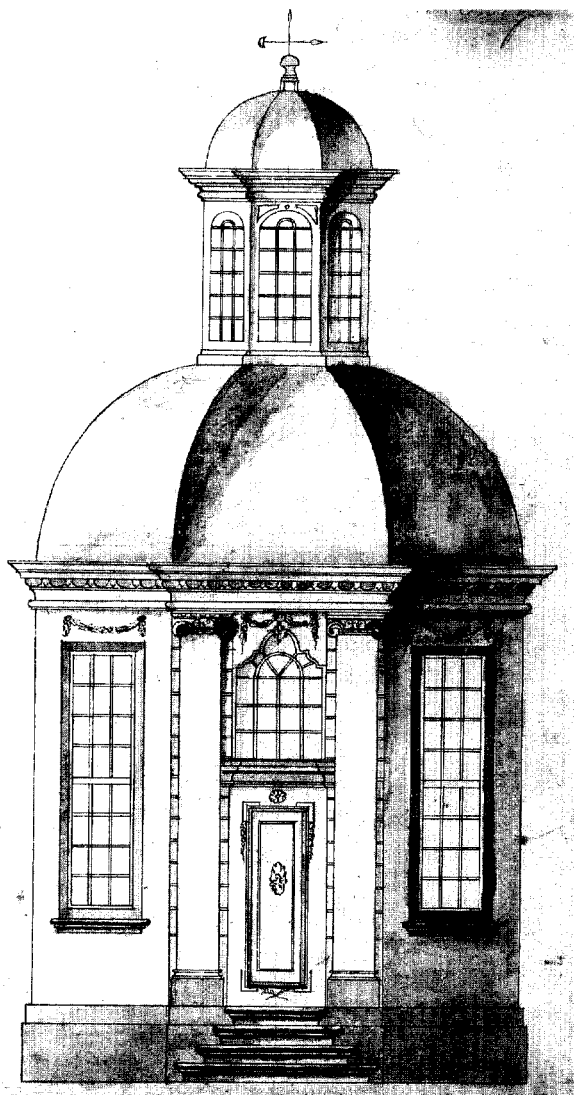
Een hele reeks zuilvoeten en kapitelen – zes in totaal – is van Wouter van Boom bewaard gebleven, en deze behoren tot de weinige bladen die van een jaartal zijn voorzien. Vijf van de zes tekeningen dateren blijkens opschrift uit de periode 1779-1781, en daarmee uit de laatste jaren van zijn verblijf in het Burgerweeshuis, waarin Van Boom in 1767 als achtjarige knaap opgenomen was. Sinds 1776 zat hij op timmeren, eerst bij Dirk Wolsing, dan bij Pieter Adams, en de oudste bewaarde tekening maakte hij dus toen hij al een paar jaar praktijkervaring had, en in het jaar waarin hij 20 werd.

Nagenoeg van dezelfde leeftijd was de in januari 1761 geboren schildersgezel Nicolaas Visser toen hij, in het achtste jaar van zijn opleiding, zijn twee in de Topografische Atlas aanwezige, in 1782 gedateerde tekeningen vervaardigde. Ook

Afb. 4. Rijtjeshuis; plattegrond, gevel, kapplan.
Anonym, 1772.
GA Utrecht, Top. Atlas inv.nr. 121, tekening nr. 289.

de laatste gedateerde én gesigeneerde tekening van de 72 architectuurvoorstellingen – het reeds genoemde plafond van La Febre uit 1786 – werd door de desbetreffende pupil vervaardigd, toen deze, 20 of 21 jaar oud, al op het punt van vertrekken stond.

Afb. 5. Achtkante tuinkoepel, in twee verdiepingen, opstand.
Gerrit Stalburg, ca. 1770/1775?
GA Utrecht, Top. Atlas inv.nr. 121, tekening nr. 192.

Dit lijkt erop te wijzen dat ook alle andere, niet gedateerde tekeningen, vermoedelijk pas tot stand kwamen toen de makers al volwassen waren, in de laatste jaren van hun verblijf in het Weeshuis. Ook niveau en nauwgezetheid wijzen daarbuiten uiteraard meer op het werk van een twintigjarige dan van een tienjarige. Dit vergemakkelijkt uiteraard, als deze veronderstelling klopt, hun datering, en dat is juist voor de paar bewaarde fraai gedetailleerde tekeningen die gehele bouwwerken weergeven – de theekoepels en herenhuisen – niet zonder relevantie.

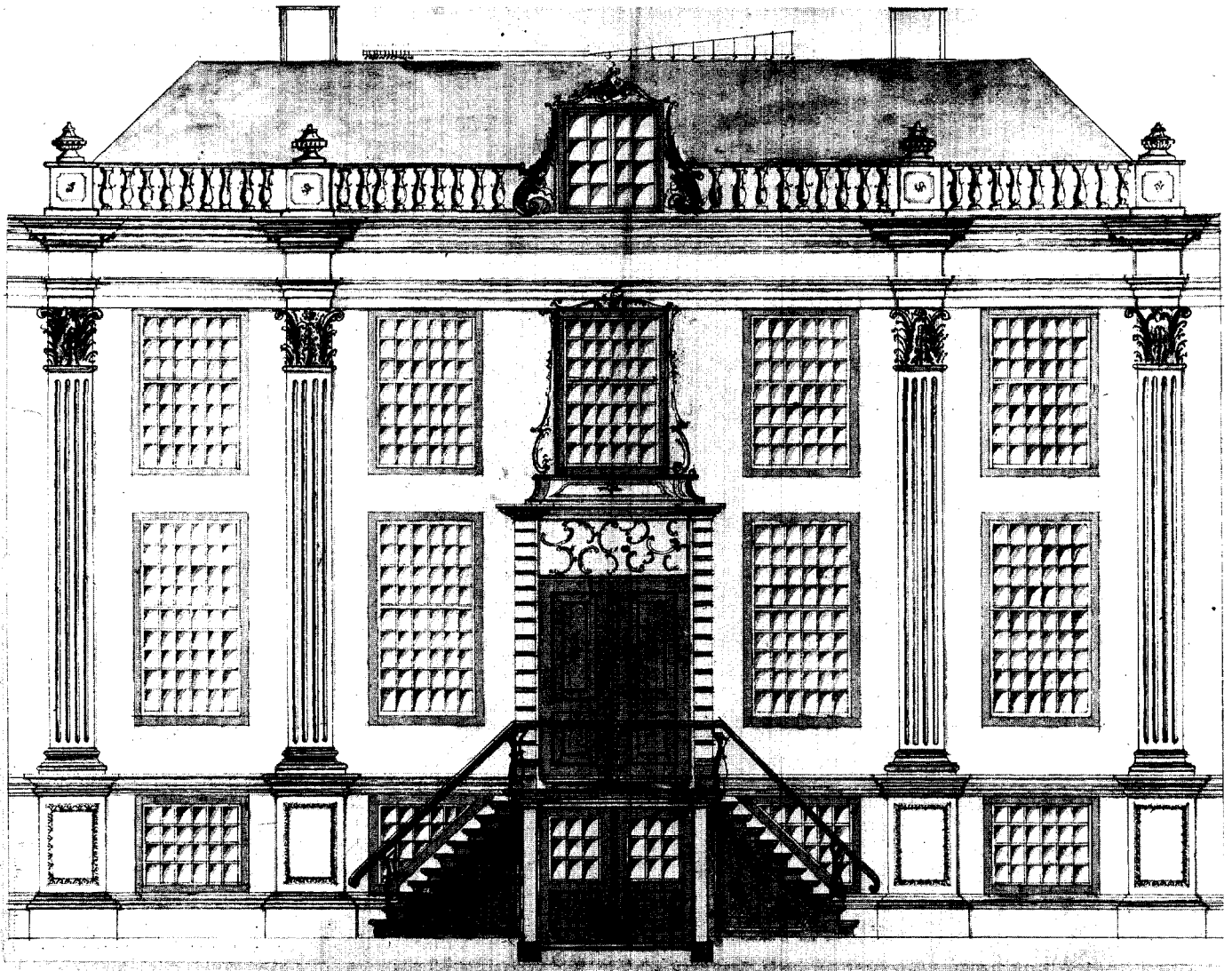
Op grond daarvan lijkt het niet te gewaagd om de theekoepel van Johannes van de Groenekan – geboren in 1758, in opleiding sinds 1775, vertrokken in 1782 – rond 1780 te dateren, die van Johannes Koopman (met de desbetreffende jaar-

tallen 1751, 1767 en 1776) niet al te lang na 1770, en de twee van Gerrit Stalburg (1752, 1769, 1778) in dezelfde tijd. Voor het orgelfront (afb.3) van Herman Frederik Koopman – geboren in 1754, in opleiding sinds 1766, uit huis in 1778 – komt men dan op circa 1775 uit, en hetzelfde geldt voor een Dorisch portaal met segmentboogvormig fronton van Jacobus van Rossem (1751, 1768, 1776). Poort en tuinhek van Dirk van der Zwan (1759, 1773, 1781) zouden dan van tegen 1780 moeten dateren. Ook voor de bewaarde plattegronden van Van de Groenekan, Koopman, Van Oostveen en Arnoldus Vollenhoven komt men met deze berekening ergens in de jaren zeventig uit. De meeste bewaarde bouwkundige tekeningen die het niveau van zuilvoet, trap of dakspant te boven gaan, stammen derhalve uit de periode 1770-1780, uit de beginperiode van Arnoldus Koopman als tekenleraar dus. Daarbij voegt zich dan ook nog moeiteloos een tekening van onbekende hand van een halsgevel met pilasterportaal uit 1772 (afb.4). Dit laatste logenstraft in elk geval enigszins de welgeuite veronderstelling, dat de in 1769 aangestelde Koopman pas in 1774 serieus met zijn onderwijs begonnen zou zijn,²⁵ en ook de daaraan gekoppelde bewering dat alle tekeningen pas van na dat cruciale jaar zouden stammen.

Tot slot nog enkele opmerkingen over de bouwstijl. De jaren zeventig van de achttiende eeuw zagen in Nederland de overgang van Lodewijk XV-stijl naar Lodewijk XVI-stijl, van sierlijke rococo naar strak neoclassicisme. Daarvan is bij de bewaard gebleven ontwerpen nog weinig te bemerken. Zeker de vier theekoepels zijn nog van een grote elegantie, waarbij bij vooral die van Johannes Koopman (zie omslag), maar ook die van Johannes van de Groenekan in de golvende en gebogen vormen van balusters en bovendorpels de Nieuwe Zwier, zoals het indertijd heette, nog overheerste. Zij mogen voor de tijd van hun ontstaan als ouderwets gelden, ofschoon in de festoenen boven de vensters van het theehuisje van Van de Groenekan al de terugverwijzing naar de zeventiende eeuw te herkennen is die voor de Hollandse Herleving – de Nederlandse baksteenvariant van het internationale neoclassicisme in de jaren zeventig en tachtig – van deze jaren zo karakteristiek zou zijn.²⁶

Iets zakelijker, en daardoor iets tectonischer en architectonischer van karakter, zijn de beide octagonale theekoepels van glazenmakersleerling Gerrit Stalburg, waarvan de één met zijn opbouw in twee verdiepingen met twee koepels, en door grote vlakke Ionische pilasters geflankeerd portaal (afb.5), op het eerste gezicht meer weg heeft van een octagonale dorpskerk, zoals men deze ook in zeker één van de vele edities van het tractaatje van Bosboom afgebeeld kon vinden,²⁷ dan van een simpel tuinprieel. Ook in dit geval treffen we overigens – hierin eveneens met Bosbooms kerkontwerp overeenstemmend – zeventiende-eeuwse festoenen aan.

De andere gesigneerde en daarmee enigszins te dateren ontwerpen ademen opnieuw nog eer de wulpse weelderigheid van het hofleven van het midden van de achttiende eeuw, dan dat zij vooruitwijzen naar de norse rechtlijnigheid van de komende eeuwwende. Een blik op de sierlijke anonyme halsge-

Afb. 6. Voorgevel van breed herenhuis. Anonym. ca. 1770/1780? GA Utrecht, Top. Atlas inv.nr. 121, tekening nr. 275.

vel van 1772, op het rijke orgelfront van Hendrik Frederik Koopman, of het tuinpriiel van Nicolaas Visser – nog van 1782 – leert in dit verband voldoende. Alleen de Toscaanse poort-met-tuinmuur van Dirk van der Zwan uit de late jaren zeventig is van een martiale gestrengheid, die meer bij het toekomstige neoclassicisme dan bij de voorbije rococo past.

Van de drie bewaard gebleven tekeningen van de voorgevel van een breed statig herenhuis²⁸ is de maker helaas onbekend, en hetzelfde geldt voor het jaar van vervaardiging. Van vóór 1769 kunnen ze evenwel niet zijn, en van ver ná 1780 zullen de meeste wel niet zijn, want al voor het jaar 1770 ogen enkele tamelijk ouderwets.

Dat geldt met name voor de fraaiste van het trio, die de gevel van een groot, vijf vensterassen breed pand van twee hoge verdiepingen boven lage sokkelverdieping weergeeft (afb.6). De colossale, Korinthisch bedoelde pilasters mogen

op zich heel goed bij het neoclassicisme passen, maar in hun onderhavige rijke gecanneleerde variant, in combinatie met de met vazen uitgeruste afsluitende balustrade en de sierlijke decoratie met voluutachtige ornamentiek van portaal, middenraam en dakkapel, zorgen zij niet zozeer voor een moderne heldere architectonische structuur, als wel voornamelijk voor rococo-achtige onrust. De nadruk op de middenas, bereikt door de ingang en het daarboven geplaatste venster in een gemeenschappelijke omkadering te plaatsen, was eveneens al spoedig uit de tijd.

Ook voor het tweede herenhuis gaat dit op. Het is een kubus van vijf traveeën breedte onder schilddak, nu met de halve verdieping niet ónder maar bóven de beide hoofdverdiepingen. Ofschoon het aan balustrades, pilasters en voluten ontbreekt, is het in de detaillering nog steeds lichtelijk frijvoel, wat door de manier van tekenen nog eens extra wordt

geaccentueerd. Wel zijn de strakke contouren van het gebouw modern te noemen, zoals dit ook geldt voor de gelijkwaardige behandeling van de vensters in de middenas, die zich in niets van de andere onderscheiden.

Het derde huis tenslotte, als een complex met twee ver vooruitspringende identieke vleugels in perspectief getekend (afb.7), is enerzijds beslist soberder; zo zijn de vensteromlijstingen een stuk eenvoudiger dan in het geval van nummer twee. Anderzijds zijn de met voluten versierde dakkapel alsmede de gezamenlijke omlijsting van het pilasterportaal en het middenvenster van de eerste verdieping duidelijk reminiscenties aan een weldra in de bouwpraktijk afgesloten verleden. Van het nieuwste heden, dat in de prijsvraag voor het Stadhuis van Groningen (1774) op papier,²⁹ en vervolgens in het geval van het Rechthuis van Westzaan (1781-'83) voor het eerst driedimensionaal, voor grotere profane gebouwen als visitekaartje van het neoclassicisme de introductie van de klassieke tempelportiek met vrijstaande zuilen bracht, is daarentegen in de tekeningen der weeskinderen, zoals zij onder de hoede van Arnoldus Koopman tot stand kwamen, nog weinig te bespeuren.

Afb. 7. Huis in drie vleugels, opstand voorzijde.
Anonym. ca. 1770/1780?
GA Utrecht, Top. Atlas inv.nr. 121, tekening nr. 287.

Noten

- 1 GA Utrecht, archief GBW, inv.nr.791; in Top.Atlas als inv.nr.121.
- 2 A.Graafhuis, "Tekenonderwijs in het Gereformeerd Burgerweeshuis op het einde van de achttiende eeuw", *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1962, p.129-135.

- 3 L.van Tilborgh en A.Hoogenboom, *Tekeningen Destijds. Utrechts tekenonderwijs in de 18e en 19e eeuw*, Utrecht 1982, p.33-39.
- 4 Graafhuis, o.c.[2], p.130. Zo ook Van Tilborgh & Hoogenboom, o.c.[3], p.36.
- 5 Over de kwekelingen, met een complete serie minibiografietjes voor de periode tot 1795: M.Langensbach, *Onbekend talent. Leerlingen van de Utrechtse Fundatie van Renswoude 1761-1795*, Zutphen 1991; over de docenten: R.van Luttervelt, "Hendrik van Velthoven, eerste teekenmeester aan de Fundatie van Renswoude", *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1945/46, p.162-174; en A.Graafhuis, "De wiskundigen Laurens en Gerbrand Praalder", *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1961, p.79-99.
- 6 A.J.M.Kunst, *Van Sint Elisabeths-Gasthuis tot Gereformeerd Burgerweeshuis 1485-1814*, Diss. RUU, Utrecht 1954, besteedt geen woord aan het tekenonderwijs. J.J.Dankers en J.Verheul, *Als een groot particulier huisgezin. Opvoeden in het Utrechtse Burgerweeshuis tussen caritas en staatszorg 1813-1991*, Zutphen 1991, beginnen hun verhaal feitelijk pas in 1813, en zijn over de daaraan voorafgaande periode zeer kort.
- 7 Graafhuis, o.c.[2], p.129-130.
- 8 Van Tilborgh & Hoogenboom, o.c.[3], p.34 resp. 38.
- 9 Graafhuis, o.c.[2], p.133-134.
- 10 Zie voor een volledige opsomming de Bijlage.
- 11 Van Tilborgh & Hoogenboom, o.c.[3], p.36.
- 12 Graafhuis, o.c.[2], p.131.
- 13 Register van ingenomen weeskinderen 1650-1880, Archief GBW inv.nr.723.
- 14 Zie requesten met bijlagen, archief GBW, inv.nr.721.
- 15 Archief GBW, inv.nr.769, in 2 omslagen.
- 16 Informatie ontleend aan Register van ingenomen weeskinderen, archief GBW inv.nr.723, p.316-317; Lijsten van besteding van weeskinderen, archief GBW inv.nr.769, jaren 1764 t/m 1776.
- 17 Graafhuis, o.c.[2], p.131-132; Van Tilborgh & Hoogenboom, o.c.[3], p.38.
- 18 Geciteerd naar Van Tilborgh & Hoogenboom, o.c.[3], p.33.
- 19 Van Tilborgh & Hoogenboom, o.c.[3], p.36.
- 20 Lijsten van besteding van weeskinderen, GBW inv.nr.769, aantekening op de lijst van 1782.
- 21 Zie Register van ingenomen weeskinderen, GBW inv.nr.723, p.375.
- 22 Zie Register van ingenomen weeskinderen, GBW inv.nr.723, p.363.
- 23 Aldus aantekening in het Register van ingenomen weeskinderen, GBW inv.nr.723, p.334.
- 24 Lijsten van besteding van weeskinderen, GBW inv.nr.769, apart ingelegd met opmerkingen ten behoeve van de besteding in 1781 (Van Beugen, met de aantekening: "Leest en schrijft nog gemeen") resp. 1781, 1782 en 1783 (Eindhoven, met de opmerkingen: "gantsch niet van de vlugste"; "gantsch niet vlug van oordeel, leest & schryft gemeen"; "ook gantsch niet vlug van geest. Leest en schryft allergeeften").
- 25 Zo nog Graafhuis, o.c.[2], p.130.
- 26 Daarover recent: T.H.von der Dunk, "Hollandse Herleving rond Amsterdam" [De terugkeer van de Gouden Eeuw in de architectuur van noordelijk Holland aan het einde van de 18e eeuw], *Holland*, XXVIII (1996), p.82-100.
- 27 In elk geval in: S.Bosboom, *De vijf colom-orden, met derzelver deuren en poorten*, Amsterdam 1784, plaat XLIII.
- 28 Achtereenvolgens de tekeningen no.275, 282 en 289 (hieronder in deze volgorde besproken). Zie Bijlage.
- 29 Daarover: R.Meischke, "Achtste-eeuws classicisme: twee bouwkundige prijsvragen", *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, X (1959), p.218-242; A.T.Schuitema Meijer, *De Raadhuisen van de stad Groningen*, Groningen 1962, p.50-88.

Bijlage: Lijst van architectuurtekeningen Burgerweeshuis

<i>no.</i>	<i>maker</i>	<i>jaar</i>	<i>voorstelling</i>				
17.	Jan van Beugen		Toscaans kapiteel	159.	Nicolaas van Oostveen	plattegrond van groot huis	
18.	Jan van Beugen		Toscaanse zuilvoet	160.	Nicolaas van Oostveen	Dorische zuilvoet	
31.	Wouter van Boom	1779	Toscaanse zuilvoet	176.	Jacobus Pretten	trap	
32.	Wouter van Boom	1781	Ionische zuilvoet	177.	Jacobus Pretten	trap	
33.	Wouter van Boom	1780	Dorisch kapiteel	178.	Jacobus Pretten	trap	
34.	Wouter van Boom	1780	Dorische zuilvoet	179.	Jacobus Pretten	2 schoorsteenmantels	
35.	Wouter van Boom	1779	Toscaans kapiteel	182.	Jacobus van Rossem	Dorisch portaal	
36.	Wouter van Boom		Toscaanse en Dorische zuil	192.	Gerrit Stalburg	achtkante theekoepel in twee verdiepingen	
43.	Arie Dekker		Ionische zuilvoet	193.	Gerrit Stalburg	achtkante theekoepel	
44.	Arie Dekker		Dorische zuilvoet	196.	Abraham Vernee	trap	
45.	Arie Dekker		Toscaans kapiteel	197.	Abraham Vernee	trap	
51.	Arie Dekker		Ionisch kapiteel	223.	Nicolaas Visser	1782	tuinprieeel (?) met beelden
52.	Arie Dekker		Romeinse zuilvoet	224.	Nicolaas Visser	1782	wandgeleding met Ionische pilasters
53.	Arie Dekker		trap				
59.	Jacobus Eindhoven		Dorisch kapiteel	227.	Arnoldus Vollenhoven	trap	
60.	Jacobus Eindhoven		Dorische zuilvoet	229.	Arnoldus Vollenhoven	plattegrond van woonhuis(?)	
69.	Ludovicus la Febre	1786	plafond	236.	Andries Wiekart	Dorische zuilvoet	
73.	Johannes van de Groenekan		plattegrond vierkant gebouw (kappenplan)	237.	Andries Wiekart	Toscaanse zuil	
74.	Johannes van de Groenekan		plattegrond vierkant gebouw (bovenverdieping)	238.	Jan Barend Wiekart	Toscaans kapiteel	
75.	Johannes van de Groenekan		plattegrond vierkant gebouw (begane grond)	239.	Jan Barend Wiekart	Toscaanse zuilvoet	
76.	Johannes van de Groenekan		dakconstructie	240.	Jan Barend Wiekart	Dorische zuilvoet	
77.	Johannes van de Groenekan		trap met deur	241.	Jan Barend Wiekart	Ionische zuilvoet	
79.	Johannes van de Groenekan		achtkante theekoepel	260.	Dirk van der Zwan	poort met muur	
113.	Herman Frederik Koopman		Dorische zuil	270.	Dirk van der Zwan	tuinhek met poort en vazen	
116.	Herman Frederik Koopman		orgelfront	271.	anonym	plattegrond huis	
121.	Johannes Koopman		rijtjeshuis (2plattegronden en 1 voorgevel)	272.	anonym	plattegrond huis	
122.	Johannes Koopman		achtkante theekoepel	273.	anonym	plattegrond huis	
123.	Johannes Koopman		plattegrond en doorsnee kap	274.	anonym	plattegrond huis	
131.	Jan Christoffel Leijtz		schoorsteenmantel (?)	275.	anonym	gevel breed herenhuis	
146.	Johannes Mica		trap	276.	anonym	trap	
157.	Hendrik Offerman		Dorische poort	277.	anonym	doorsnee huis	
158.	Hendrik Offerman		trap	278.	anonym	doorsnee kap	
				279.	anonym	trap	
				281.	anonym	trap	
				282.	anonym	gevel hoog herenhuis	
				283.	anonym	doorsnede kap	
				284.	anonym	doorsnede kap	
				285.	anonym	Toscaanse zuil	
				287.	anonym	gevel van huis in 3vleugels	
				288.	anonym	Toscaanse zuilvoet	
				289.	anonym	1772	rijtjeshuis (2plattegronden en 1 voorgevel)
				290.	anonym	tuinhek met ingang	